

Két fejezet a növénynévi helynevek vizsgálatából

I. Bevezető

1. A d o l g o z a t t é m á j a. – Cikkem témája a növényneveket tartalmazó mikrotoponímák részleges vizsgálata. Az eredetileg szakdolgozatnak készült feldolgozásból jelen esetben csak két fejezetet emelek ki bemutatásra.¹ Az egyik téma Az egyes növénynevek előfordulási aránya a vizsgált mintában; a másik téma A nevek családosulása.

Az általam vizsgált nevek a magyar nyelvterület egészéről nyújtanak információt. Ez azt jelenti, hogy 8 járás, illetve vidék névanyagát tekintettem át. A 8 területet megpróbáltam úgy kiválasztani, hogy nagyjából az ország főbb tájegységeiről nyújtsanak képet. Két területi egység határainkon kívül van, Erdélyben. A kiválasztott 8 terület a következő: Alsó-Szigetköz, Keszthelyi járás, Egri járás, Jászberényi járás, Baktalórántházi járás, Makó és környéke, Kalotaszeg és Nyárádmente. Ezeknek a területeknek az adattárából a növénynévi alapú (növénynevet tartalmazó) mikrotoponímákat gyűjtöttem össze. Mivel nem ismerem minden növényfajt és tájszót, amely valamilyen növényt jelölhet, így előfordulhat, hogy néhány név, adat kimaradt a gyűjtésből.

Mintegy 40.000 helynevet néztem át, ebből kb. 4000 tartalmaz valamilyen formában növénynevet. Mindezekből rálátás nyílik a növénytakaróra, növényföldrajzra, egyes növények tájmeghatározó jellegére, a felhasználásban, természetben betöltött szerepére. Egyes növények különféle neveinek területi megoszlása is felmerül a gyűjtés, illetve feldolgozás során.

2. A z e l ő z m é n y e k r ő l é s a f o r r á s o k r ő l – Dolgozatom alapjául 8, részben helynévgyűjtemény, részben elemzési minta szolgált. Közülük legkorábban SZABÓ T. ATTILA, Kalotaszeg helynevei c. munkája jelent meg (Kolozsvár, 1942.). Ez a hatalmas adattár rengeteg élőnyelvi és történeti adatot tartalmaz. BENKŐ LORÁND, A Nyárádmente földrajzinevei (Bp., 1947.) című műve azon kívül, hogy adattára is van, kategóriákat dolgozott ki a névkutatás számára. Kategóriái nemcsak névtörténeti, névélettani szempontokra épülnek, hanem alaktaniakra is. Tíz évvel később jelent meg KÁZMÉR MIKLÓSNak Alsó-Szigetköz földrajzi nevei című munkája (MNYTK. 95. sz. 1957.). Tipológiája két fontos pilléren áll: az alapelemek és megkülönböztető elemek rendszerén. Ő volt az, aki elindította a névadási típusok statisztikus bemutatását is. INCZEFI GÉZA: Földrajzi nevek névtu-

¹ A szakdolgozat a bevezetőn kívül két nagyobb egységből áll: A növénynévi helynevek külső nyelvészete (extralingvisztikája), és A növénynévi helynevek belső nyelvészete (intralingvisztikája). A nagyobb egységeket fejezetekre osztottam. Az extralingvisztikai fejezeten belül a következő alegységek vannak: A nevek valósághoz való viszonya, Az egyes növénynevek előfordulási aránya a vizsgált mintában. Az intralingvisztikai fejezetben pedig: A bizonytalan eredetű nevek besorolása, A nevek családosulása, A helynevek tótani vizsgálata, A nevek szerkezete, Nyelvjárási tanulságok. Mellékletként a felhasznált szakirodalmat és kb. 4000 helynevet tartalmazó adattárat csatoltam a dolgozathoz. A két nagyobb pillérből egy-egy kisebb átdolgozott, bővített fejezetet ismertetek most.

dományi vizsgálata – Makó környékének földrajzi nevei alapján (Bp., 1970.) című munkájában megpróbálja még sokoldalúbban rendszerezni a földrajzi neveket. Foglalkozik a nevek keletkezésével, változásaival, hangtani, alaktani, jelentéstani rendszerezésével. Az általa létrehozott kategorizálási rendszer nagyon bonyolult, hiszen több mint félszáz alcsoportot különböztet meg.

A mikrotoponímiai kutatások fellendülése az 1960-as évektől indult meg. Ekkor kezdődtek el országszerte a szervezett helynévgyűjtések. Ennek a munkának legjelentősebb irányítója VÉGH JÓZSEF, majd ÖRDÖG FERENC volt. Mára egyre kevesebb azoknak a területeknek a száma, ahol még nem történt meg a helynévgyűjtés, illetőleg nem láttak napvilágot a helynévtárak. Az adattárak elkészülte után sorra jelentek meg mikrotoponímákkal foglalkozó munkák a nyelvészeti folyóiratokban, konferenciakötetekben, a Névtani Értesítőben, a Magyar Névtani Dolgozatokban és más fórumokon.

Benkő, Kázmér és Inczeffi művein kívül dolgozatomhoz felhasználtam négy helynévtárat az utóbbi évtizedek terméséből: MEZŐ ANDRÁS: Szabolcs-Szatmár megye földrajzi nevei I. köt., A baktalórántházi járás. Nyíregyháza, 1967.; – PAPP LÁSZLÓ–VÉGH JÓZSEF szerk.: Heves megye földrajzi nevei. Az egri járás. MNyTK. 125. sz. Bp., 1970.; – BALOGH LAJOS–ÖRDÖG FERENC szerk.: Szolnok megye földrajzi nevei. Jászberényi járás. Jászberény, 1986.; – BALOGH LAJOS–ÖRDÖG FERENC szerk.: Zala megye földrajzi nevei II. köt. A keszthelyi járás. MNyTK. 178. sz. Bp., 1986.

A dolgozatomhoz felhasznált anyagot szinkrón korpuszként kezelem. Az adattárak 1942 után jelentek meg, és – mivel jórészt élőnyelvi gyűjtések – lényegében századunk közepének viszonyait tükrözik. Természetesen tartalmazhatnak korábbi adatokat is, de ezeket nem dolgoztam fel, hiszen a diakrón mozgások feltárására nem vállalkoztam. Mivel vizsgált korszakunkban a gyűjtés módszertana már eléggé egységes, a gyűjtött névanyag összehasonlításának nincs lényegi akadálya.

Ha már növényneveket tartalmazó helyneveket elemzek mint sajátos névfajtát, feltehető az a kérdés, hogy ezek vizsgálata mennyiben speciális. A kimondottan növényneveket tartalmazó mikrotoponímák kutatása „gyerekcipőben jár”, jóllehet az ilyen helynevek vizsgálata a földrajzi neveken belül önálló alcsoportot szokott képezni.

Olyan cikket, tanulmányt, amely növénynévi alapú helynevekkel foglalkozik, viszonylag keveset találtam. Ezek a következők: 1. PÉNTEK JÁNOS–SZABÓ ATTILA: A régi növényvilág és változásai a kalotaszegi földrajzi nevek tükrében: Nyelvészeti tanulmányok 1980. (Szerkesztette és az előszót írta TEISZLER PÁL. Bukarest, 1980. 131–72.) Ebben a tanulmányban Kalotaszeg mai és történeti földrajzinév-anyagát, a mai növényföldrajzi képet és a népi növényismeretet vizsgálja a két szerző. Megpróbálnak a hajdani növényföldrajzi viszonyokra, a változásokra, a növényzetnek a névadásban játszott szerepére következtetni. A dolgozat szócikkekre épül. Címszóként a növény vagy a növényzet neve szerepel, mely után alakváltozatok, latin és magyar név, a falvak adatai, majd a magyarázat következik. Összegzésként történeti növényföldrajzi és névtani következtetések találhatók. A cikk nagyon fontos támpontot jelent a kalotaszegi helynevek vizsgálatához. 2. GALLASY MAGDOLNA: Növénynévi alapú régi településneveink (MNyTK. 183. sz.

1989. 83–93), amely középkori források feldolgozásán alapul, és makrotoponímákat dolgoz fel. Vizsgálja a növényfajták arányát a névadásban, a víznévi közvetítést, és bizonyos névváltozatok eloszlását az országban. 3. VÖRÖS OTTÓ: Növénynevek Vas megye földrajzi neveiben (MNYTK. 183. sz. 1989. 207–11), amely cikk foglalkozik a növényzeti nevekkal, a növények névadó szerepével: milyen típusú növények mennyire gyakoriak (pl.: erdei fák, gyümölcsök, termesztett növények, vadnövények, bokrok, növényminőségek, virágok), és mi befolyásolja gyakoriságukat (pl.: tömeges elterjedésük, ritkaságuk). (Vörös O. kandidátusi értekezése [1994] Vízrajzi névelemek onomatodialektológiai vizsgálatával foglalkozik. Rendkívül érdekes szólistát és térképeket mutat be a vízrajzi köznevek rendszeréről, jelentéseiről, előfordulásukról, gyakoriságukról. A dolgozat módszertani tanulságokkal szolgálhat a növényneveket tartalmazó helynevek vizsgálatához is, bár tematikailag nem tartozik ide.) 4. GRYNÆUS TAMÁS: A honfoglalás- és Árpád-kori magyarság növényei. (Növényismeret, növényi felhasználás, növényi földrajz). (In: PÓCS ÉVA–VOIGT VILMOS szerk., Ősök, táltosok, szentek. Tanulmányok a honfoglalásról és Árpád-kor folklórijából. Budapest, 1996. 121–37.) Ebben a munkájában a régi helynévanyagot is bevonja vizsgálatába, Hont megyéről növényföldrajzi térképeket is készít. 5. PÉNTEK JÁNOS: A növénynevek és a földrajzi nevek viszonyáról (MNYTK. 209. sz. 1997. 427–30) című munkájában a kipszultói növényekkel, melyek tulajdonnév alapjává válnak, a népi növénynevek tulajdonnévként való előfordulásával, néhány különleges növény nevével és névváltozataival foglalkozik. Az egyes növénynevek helynévi előfordulásaival több kisebb-nagyobb tanulmány is foglalkozik (l. pl. REUTER CAMILLO: *Tölgy és haraszt*. MNY. LXI, 80–9; uő: Cserfa. MNY. LXXII, 340–3; SZABÓ T. ATTILA: *Sulyom: sólyom*. Anyanyelvünk életéből. Bukarest, 1970. 440–3; uő: A *Zimola* helynév eredetéhez. i. m. 457–9).

A dolgozatomból kiemelt két rész tehát a növénynevek előfordulási arányával, illetve családosulásával foglalkozik.

II. Az egyes növénynevek előfordulási aránya a vizsgált mintában

Mivel a vizsgált minta Magyarország és Erdély több területéről való, ez azt jelenti, hogy a névanyag nem egységes. Ez a tájak különbözőségéből adódik, hiszen az alföld és a hegyvidék növényvilága nagyon eltérő. Feltehetjük, hogy a növénynévi helynévadás kultúrafüggő, speciális sajátosságokat is tartalmazhat. Természetes, hogy névtani és táji különbségeket vethet fel az adott kérdés, hiszen a névrendszerre a természet és a társadalom is hatást gyakorol. Még mielőtt bármilyen vizsgálódást elkezdenénk, megállapíthatjuk, hogy a növénynevek diakrón szempontból szintén tagoltak. Van olyan növénynév, amely több száz éves múltra tekint vissza, mások egészen újak. A természetes növényzet elnevezése a legarchaikusabb, legrégebb, legállandóbb. Ezzel szemben a kultúrnövények kultúratükrözőek, gyakran változnak, tükrözik a gazdaság változásait, így mozgékonyabb részei a névadásnak. Eddigi tapasztalataink szerint ezek a megállapítások joggal feltehetők, de itt elsősorban a táji megoszlást, differenciálódást vizsgáljuk.

Vizsgáljuk meg, mennyire befolyásolja a felszín a növényfajták számát egy-egy területen. Természetesen ideális esetben csak azonos nagyságú területeket lehetne

statisztikai vizsgálat alá vetni, hiszen csak így kapnánk jól értékelhető adatokat. Mivel a területek nagysága jelen esetben jelentősen eltér, ezt az elemzés során figyelembe kell majd venni. Ezeket az adatokat névsűrűségi számításokkal majd pontosítani lehet, ha a területek nagyságát is ismerjük. A táblázatban az előfordulás azt mutatja, hogy az adott területen hányszor fordul elő a növény alapalakban, továbbalakítás nélkül.

Terület	Községek száma	Növényfajták száma	Előfordulás
Alsó-Szigetköz	17	34	91
Keszthelyi járás	29	58	235
Egri járás	48	91	609
Jászberényi járás	17	46	124
Makó környéke	3	19	23
Baktalórántházi járás	19	57	157
Kalotaszeg	64	67	587
Nyárárdmente	32	51	237

Megállapíthatjuk, hogy az alföldi területen jóval kevesebb növényfajta játszik szerepet a névadásban, mint a hegyvidéken, ahol sokkal többfajta növényről neveztek el határrészeket, hiszen a növényzet sokkal változatosabb. Eger környékén 91 fajta növény volt motiváló hatású a névadáskor, Makó vidékén pedig csak 19. Persze ezt az is befolyásolja, hogy mekkora a járás területe, és hány község tartozik hozzá. Ha tovább vizsgáljuk az adatokat, megállapíthatjuk, hogy egy-egy községre átlagban 6-7 növényneves előfordulás jut (nem továbbalakított változatokban, csak alapalakban). Kimagaslóan az egri járásban és Kalotaszegen találhatjuk a legtöbb növényneves helynevet (az egri járásban több mint 12 alapalak jut egy falura, és természetesen ennek még családösulásai vannak).

Megvizsgáltam azt is, hogy járásonként melyek a névadásban is tükröződő legjellemzőbb növények. A leggyakoribb négyet, ötöt vagy hatot tüntettem fel külön, attól függően, hogy milyen volt a növényzet eloszlása:

Alsó-Szigetköz

kender	körte	meggy	káposzta	fűz	tölgy	egyéb
10,98	8,79	7,69	5,49	5,49	5,49	56,07

Az egyéb kategória (a kis százalékkal előforduló növényeket tartalmazza) elég magas együttes százalékaránya azt bizonyítja, hogy mennyire változatos a növényvilág. (Ha ezt a kategóriát is felbontottam volna szeletekre, sokszor igen apró hányadokat kaptam volna. Azért egypár különleges példát majd megemlítek területenként.)

Mivel alföldi terület, így nem meglepő, hogy termesztett növény adja a legtöbb növényneves helynév alapját, sőt, az első 4 helyen ilyen szerepel, az 5-6. helyen két vadnövény található. A *fűz* gyakorisága kiemelkedik a vizesebb terület miatt. Egyéb kategóriába tartozik pl.: a *zab*, *dinnye*, *rozs*, *gyűrű* ('vörösgyűrűsom'), *kapor*, *üstör* ('libatop féle növény'), *cigle* ('fűz'), *cirok*, *lucerna*.

Keszthelyi járás

bükk	cser	szőlő	kender	akác	dió	egyéb
6,82	6,02	5,62	4,41	4,41	4,41	68,31

Dombvidéki terület, így a természetes növénytakaró uralkodik a tájon. Természetesen a *szőlő* is jelentősebb százalékban jelen van, mint később majd több helyen is látjuk, de ugyanezt lehet elmondani a *kenderről* is. Nagyon sok községben válik névadás alapjává ez a növény. Meglepő módon a *dió* „előkelőbb” helyet foglal el, mint a *gesztenye*, bár ez az egyéb kategória egyik jelentős eleme. Egyéb kategória pl.: a *gomba*, *haraszt* ('tölgy' vagy 'éger' vagy 'páfrány'), *kömény*, *mogyoró*, *sáfrány* ('nőszirommel egy családba tartozó, ősszel nyíló növény', vagy 'a fészkesvirágúak családjába tartozó, vadon élő növény'), *bálványfa* (vagy 'büdösfa'), *hályogfa* ('zsidócseresznye', 'hajagmeggy'), *mandula*, *békalencse*, *juhhar*, *moha*.

Egri járás

szőlő	kender	nyír	cser	tölgy	egyéb
6,89	6,4	4,26	4,1	3,94	74,41

Itt természetesen a *szőlő* előfordulási aránya a legnagyobb, hiszen borvidékről van szó. Igen gyakran megfigyelhető a névadásban, hogy olyan növények, melyek sok helyen előfordulnak, nem játszanak szerepet egy-egy név kialakulásában, de olyan növény, mely ritkán fordul elő, helynév alapjává válik, hiszen megkülönböztető szerepe van. A *szőlő* jelölhet növényt és metonimiával szőlőtermesztésre használt területet is. A beszélt nyelvben is megfigyelhető a „kimegyek a *szőlőbe*” kifejezés, de az hogy „kimegyek a *kenderbe* (vagy a *nádba*), nem. Az egri területen a természetes növénytakaró, különböző fafajták játsszák a nagyobb szerepet a névadásban. Egyéb kategória pl.: *som*, *barack*, *berkenye* ('erdőben vagy kertben termő vagy termesztett, apró szemű, savanykás ízű, piros gyümölcs'), *birsalma*, *borbolya* ('cserje, levelei tojásdadok, bogyója piros'), *cicka*, *dohány*, *galagonya*, *gyöngyvirág*, *hagyma*, *ibolya*, *kikerics*, *konkoly* ('lilás rózsaszín virágú mérges növény'), *lencse*, *piszke*, *répa*, *torma*, *tök*.

Jászberényi járás

szőlő	kender	nád	tölgy	meggy	szilva	egyéb
10,48	9,67	7,25	6,45	4,83	4,83	56,49

Szintén a *szőlő* és a *kender* fordul elő nagy arányban. De ha megnézzük a táblázatot, a hat növényből csak kettő a természetes növénytakaróhoz tartozó, a többi termesztett. Egyéb kategória pl.: *mák*, *borsó*, *kóró*, *kökény*, *hínár*, *káka*, *paraj*, *sóska*, *repce*.

Makó környéke

szőlő	üröm	eper	kender	egyéb
8,69	8,69	8,69	8,69	65,24

Nagyon kis névanyagon lehet vizsgálni a növénynévi helynevek arányát. Ráadásul szinte majdnem minden növény neve egyszer fordul elő alapalakként. Így nem meglepő, hogy a négy leggyakoribb növény százalékos megoszlása megegyezik. Alföldi terület lévén, itt is a termesztett növények vannak túlsúlyban, bár az *üröm* mint vadnövény jelentős arányban van jelen. Egyéb kategória pl.: *bibere* ('paprika'), *csipkerózsa*, *gyűrű*, *szilva*, *sulyom* ('állóvizek, mocsarak felszínén tenyésző, apró fehér virágú, úszó növény').

Baktalórántházi járás

szőlő	kender	nyír	fűz	nád	nyár	egyéb
11,46	6,36	6,36	4,45	4,45	4,45	66,92

Nyírségi terület lévén eléggé meglepő, hogy a hat leggyakoribb növény közül négy vad, sőt *alma* nem szerepel a „ranglista” első helyein. Ugyanúgy, mint sok területen, a *szőlő* és a *kender* a leggyakoribb növény. Egyéb kategória pl.: *vadmeggy*, *éger*, *bodza*, *csicsóka* ('napraforgóval rokon, takarmánynak termelt, de vadon is élő növény'), *komló*, *körte*, *páfrány*, *dohány*, *alma*, *gyertyán*, *ebtej*, *hárs*.

Kalotaszeg

szőlő	cser	bükk	kender	nyír	egyéb
6,3	5,45	5,11	5,11	4,77	73,26

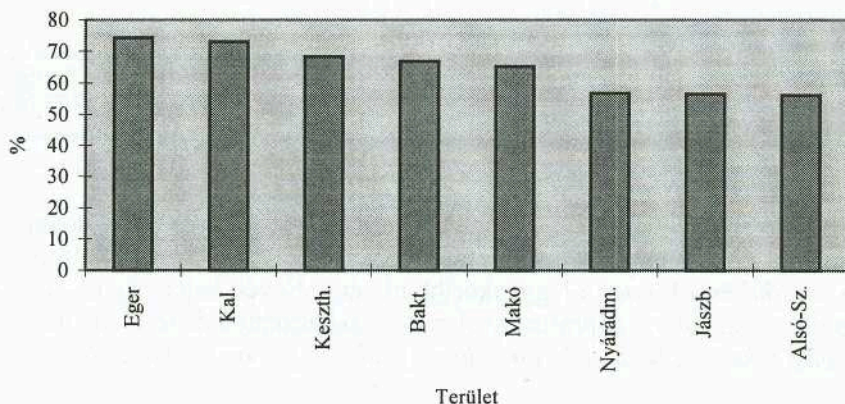
Az egyik növényekben leggazdagabb terület. Természetesen a *szőlő* és a *kender* mellett itt is a vadnövények kapnak nagyobb szerepet a helynevek névadásában. Nem aljnövényzetről vagy bokrokról van szó, hanem fákról. Az egyéb kategória igen magas százalékaránya bizonyítja, hogy az egri területhez hasonlóan, a növények fajtájának száma nagyon sok. Egyéb kategória pl.: *paszuly*, *baltacim* ('vetett pillangós virág, és vadon is él'), *pityóka*, *fenyő*, *gyertyán*, *gyopár*, *hajag*, *hanga*, *jegenye*, *kőris*, *málna*, *pipacs*, *száldob* ('hársfa'), *vadkörte*.

Nyárádmente

szőlő	cser	nyár	kender	szil	egyéb
12,65	10,54	9,7	5,8	4,46	56,85

Itt is, mint majdnem mindenhol, a *szőlő* és a *kender* az első öt növény között szerepel. Viszont meglepően magas a *szilfa* aránya, mely növény a többi területen csak alig játszott szerepet a névadásban. Talán nem véletlenül utal a táj- és folyónév a *nyárf*a jelentőségére, bár ezek történeti adatok. A legdominánsabb fanév viszont a *cser*. Nyárádmentét *Murokország*-nak is hívják, mégsem találtam egyetlen *murok* vagy *sárgarépa* elnevezésű területet sem. Egyéb kategória pl.: *kőris*, *vacokor*, *borostyán*, *torma*, *száldob*, *árpa*, *dió*, *akác*.

Ha összehasonlítjuk az *egyéb* kategória eloszlásának arányát, a következő ábrát kapjuk:

Megállapítható, hogy ez a kategória főleg a hegyvidéki területeken magas. Ez azt bizonyítja, hogy itt használják a legtöbb növénynevet tulajdonnév alkotásakor. Persze ez a természeti adottságoktól is függ. Az ábra a lexikális változatosságnak is jó mutatója.

Megnéztem még azt is, hogy az összes növény közül hány százalék a termesztett és mennyi a természetes növényzethez tartozó:

Terület	Vadnövénnyek
Keszthelyi járás	67,65%
Kalotaszeg	61,83%
Nyárádmente	61,60%
Egri járás	56,65%
Baktalórántházi járás	55,41%
Jászberényi járás	41,12%
Alsó-Szigetköz	40,65%
Makó környéke	39,13%

Terület	Kultúrnövények
Makó környéke	60,86%
Alsó-Szigetköz	59,34%
Jászberényi járás	58,87%
Baktalórántházi járás	44,58%
Egri járás	43,34%
Nyárádmente	38,39%
Kalotaszeg	38,16%
Keszthelyi járás	32,34%

Ezek az adatok is azt bizonyítják, hogy a hegyvidéki területen a természetes növénytakaró a domináns, míg az alföldi jellegű területen a termesztett növények, és ez a helynévanyagban is megmutatkozik.

A vizsgálatot a két fő kategóriára külön-külön is elvégeztem. A vadnövénnyek és a termesztettek közül a leggyakoribb négyet-hatot választottam ki. A következő eredményt kaptam:

Alsó-Szigetköz (vadnövénnyek)

fűz	tölgy	szil	nád	som	egyéb
13,51	13,51	10,81	10,81	10,81	40,55

(kultúrnövénnyek)

kender	körte	meggy	káposzt	szilva	egyéb
18,51	14,81	12,96	9,25	7,4	37,07

Keszthelyi járás
(vadnövények)

cser	akác	nyír	fenyő	fűz	egyéb
8,17	6,91	6,28	6,28	5,66	66,7

(kultúrnövények)

szőlő	kender	dió	szilva	káposzta	egyéb
18,42	14,47	14,47	9,21	9,21	34,22

Egri járás
(vadnövények)

nyír	cser	tölgy	rózsa	bükk	egyéb
7,53	7,2	6,95	5,5	5,5	67,32

Egri járás
(kultúrnövények)

szőlő	kender	alma	dió	körte	egyéb
15,9	14,77	6,43	5,3	4,92	52,68

Jászberényi járás

nád	tölgy	szil	gyékény	paréj	egyéb
17,64	15,68	7,84	5,55	5,55	47,74

(kultúrnövény)

szőlő	kender	szilva	meggy	káposzta	egyéb
17,8	16,43	8,21	8,21	6,81	42,54

Makó környéke
(vadnövények)

üröm	szil	sulyom	káka	vörösn	egyéb
22,22	11,11	11,11	11,11	11,11	33,34

(kultúrnövény)

szőlő	eper	kender	dinnye	köles	egyéb
14,28	14,28	14,28	7,14	7,14	42,88

Baktalórántházi járás
(vadnövények)

nyír	nyár	nád	fűz	mogyoró	egyéb
11,49	8,04	8,04	8,04	5,74	58,65

(kultúrnövények)

szőlő	kender	dinnye	komló	meggy	egyéb
25,71	14,28	5,71	5,71	4,28	44,31

Kalotaszeg
(vadnövények)

cser	bükk	nyír	nád	éger	egyéb
8,81	8,26	7,71	6,88	6,33	60,01

(kultúrnövények)

szőlő	kender	borsó	szilva	alma	egyéb
16,51	13,39	11,6	8,03	6,69	43,78

Nyárádmente (vadnövények)

cser	nyár	szil	mogyor	fűz	egyéb
17,12	15,75	6,84	6,16	6,16	47,97

(kultúrnövények)

szőlő	kender	szilva	dió	borsó	egyéb
32,96	14,28	6,59	5,49	5,49	35,19

Ha szétosztjuk a növényeket vad- és kultúrnövényekre, a táblázatokon belüli arányok természetesen változni fognak. Az egyéb kategória még mindig magas százalékban szerepel. A kultúrnövények diagramjain az aránya általában 40% körül van, de a keszthelyi területen és Nyárádmentén 34-35%, míg Egerben a legmagasabb, több mint 50%. Ez valószínűleg azt bizonyítja, hogy a legtöbb területen a kultúrnövények nem mutatnak olyan változatosságot, mint a vadnövények. Sőt! Rendszerint a szőlő, a kender, a káposzta gyakoriságát tekintve szinte az összes területen az elsők között van. Alföldi területeken a gyümölcsfák aránya jelentős.

A vadnövények egyéb kategóriája rendszerint magas, főleg a hegyvidéki területeken, ahol akár a 60%-ot is elérheti. Ez azt bizonyítja, hogy nagyon sokfajta vadnövény játszik szerepet a helynévadásban, főleg gyakoriságuk alapján. Az alföldi részeken a vadnövények egyéb kategóriája 40% körül mozog. Azok a vadnövények, melyek szinte minden területen viszonylag magas százalékban szerepelnek, a következők: tölgy, fűz, cser, nyír, nád, szil, azaz különböző fafélék, kivéve a nádat.

Az alföldi táj legfőbb sajátossága, hogy elég egyhangú a felszíne, kevésbé változatos a növényvilága. Ehhez hozzájárul még az is, hogy a névadáshoz felhasznált növények túlnyomó többségben természetek, hiszen a természetes növénytakaró igen gyér. Ezzel szemben, ha megnézünk egy hegyvidéki területet, megállapíthatjuk, hogy sokkal többfajta növényről neveztek el határrészeket, hiszen a növényzet sokkal változatosabb. Tehát megnőtt a természetes növénytakaró motiváló hatása a nevekre: a táj különbözősége mennyiségi és minőségi különbségeket eredményez a növénynevekben, így a mikrotoponimákban is. A mennyiségi különbség vonatkozik a növényfajok változatosságára, a minőségi pedig a természet és természetes növénytakaró arányára.

Érdemes megfigyelni, hogy a táblázatokban előforduló kiemelt növények hogyan oszlanak meg tájanként:

	Alsó-Sz.	Keszth.	Eger	Jászb.	Makó	Bakt.	Kal.	Nyár.
kender	+	+	+	+	+	+	+	+
szőlő		+	+	+	+	+	+	+
szilva	+	+		+			+	+
nád	+			+	+	+	+	
cser		+	+				+	+
fűz	+	+				+		+
szil	+			+	+			+
nyír		+	+			+	+	
tölgy	+		+	+				
meggy	+			+		+		
káposzta	+	+		+				
dió		+	+					+
bükk			+				+	
nyár						+		+
mogyoró						+		+
körte	+		+					
alma			+				+	
borsó								+
dinnye					+	+		
som	+							
fenyő		+						
akác		+						
vadrózsa			+					
gyékény				+				
paréj				+				
üröm					+			
sulyom					+			
káka					+			
eper					+			
köles					+			
komló						+		
éger							+	

A táblázat csak az adott területek leggyakoribb 5-5 termesztett és vadon termő növényének nevét mutatja be, bár ez nem jelenti azt, hogy pl. éger csak Kalotaszegen fordul elő. Megtalálható más területeken is, csak kisebb gyakorisággal, így a névadásban betöltött szerepe nem olyan jelentős. A kender az egyetlen olyan növény, amely minden területen gyakran előfordul. Ez azt jelenti, hogy jelentős sze-

repe volt a gazdasági életben, hiszen ruhák és egyéb háztartási, háziipari termékek alapanyaga volt. A táblázatba foglalt növények nagyobb hányada vadnövény. Ez azt bizonyítja, hogy a tájékozódásban, névadásban jelentős szerepet játszanak.

Megállapítható, hogy a névadás arányai, motivációja nem csak a növények gyakoriságától függ. Ugyanis azok a növények, amelyeket mindenhol termelnek (búza, kukorica, árpa), nem játszanak fontos szerepet a névadásban, hiszen nincs differenciáló szerepük. Másrészt: termelési helyük sűrűn (akár évenként is) változhat. A vadnövények viszont általában gyakoriságuk és helyi állandóságuk alapján válnak a nevek alapjává.

III. A nevek családosulásáról

A valóságban jóval kevesebb a névadásra alkalmazott szavak száma, mint ahány területnek nevet kell adni. A nyelvi ökonómia azonban módot ad arra, hogy egy alapnevet újra fel lehessen használni más-más változatban. Ilyenkor beszélhetünk családosulásról. A családosulásnál meg lehet pl. vizsgálnunk azt, hogy egy-egy névnek hogyan történik a terjedése. Persze egy névadó közösségben (településen) nem minden növénynevből fog létrejönni továbbfejlesztett szerkezet. Általában az ismertebb növények nevei azok, amelyek alkalmasak a további bővítésre. Az ezekkel jelölt területek kiemelt tájékozási pontok, és hozzájuk viszonyítva alakul ki a többi név, például az *alja*, *vége*, *eleje*, *útja* differenciáló elemekkel. Nézzünk néhány példát a családosulásra hajlamos nevek közül, és figyeljük meg azt is, hogy milyen módon, milyen nyelvi eszközök segítik a bővülést.

„Ha földrajzi tárgy egy határozott tájegységen belül osztatlan egységet mutat, a lokalizálásra alkalmazott név viszonylag egyszerű: *Báróutag*, *Natyszeg*, [...] ha azonban a földrajzi tárgy differenciáltságot mutat, a lokalizálásra használt név már komplikáltabb: *Báróutagosi tanya*, *Natyszegesi füzes*, [...]. Ezt a sajátságot, mivel a megosztatlanságot időrendben mindig később követi a megosztottság, fölhasználhatjuk a földrajzi neveink csoportosítására. Így azokat a földrajzi neveket, melyek egy határozott tájegységen belül megosztatlan földrajzi tárgyat jelölnek, elsődleges földrajzi neveknek mondjuk, szemben azzal a másodlagos földrajzi neveknek mondható típussal, melyek megosztott, differenciált földrajzi tárgyak lokalizálására szolgálnak” (BALOG LÁSZLÓ, A földrajzi nevek struktúrája: NyK. 1970. 98–99.) Természetesen ha már az „egyszer differenciálódott földrajzi tárgy újabb differenciálódást szenved, újabb, de még inkább komplikáltabb név keletkezik a lokalizálásra: *Báróutagosi tanyaudvar*, [...]. Az ilyen típusú földrajzi neveket a keletkezési időrendjük alapján harmadlagos földrajzi neveknek mondjuk” (BALOG i. m. 99).

Előfordulnak olyan nevek, amelyek nem családosulnak, egy alapforma él egy közösségben. Persze ez nem jelenti azt, hogy ez az alak csak tőszóként fordul elő. Sőt ilyen nagyon keveset találni: *Szőlő*, *Csipkerózsa* (Eger), *Galagonya* (Kalotaszeg), *Ústör* (Alsó-Szigetköz). A nevek többsége, ha differenciálódás alapjául szolgál, vagy tőszó, vagy a valamivel való ellátottságot kifejező -s képzős alak (*akácos*, *cseres*, *bükkös*, *égeres*).

Nézzünk meg néhány példát egy-egy név családosulására mind a nyolc területről.

Alsó-Szigetköz

Alsó Gyűrűs, Fősgyűrűs, Gyűrűsiér, Gyűrűsikanális, Gyűrűsihid alakok találhatók meg. (A különböző helyesírási alakok az adattárak helyesírását tükrözik.) A községben már nincs meg a *Gyűrű* vagy *Gyűrűs* alak, csak bővített változatokat ismerünk.

Az egyik legegyszerűbb bővülési lehetőség az, ha a megkülönböztető elem a helyzet, a fekvés, a térbeli viszonyítás szerint történik. Tehát a nevek kaphatnak melléknévi előtagot: *alsó, felső, belső, első, középső, külső*; vagy névutókat: *mögött, előtt, alatt, túl*. „A névutós nevek természetesen mindig legalább két lexémából állnak, de éppúgy egységesek, mint a raggal alakult nevek, s a névrész ezekben is csak az elhelyezkedést fejezheti ki. A lexikális összetettségéből adódóan azonban e nevek részt vehetnek újabb nevek alkotásában, s a továbbképzést is jól tűrik” (HOFFMANN ISTVÁN, Helynevek nyelvi elemzése. Debrecen, 1993. 88).

Lehetnek a nevek egymásnak szinonimái is. A szinonim helynevek jelentős csoportja olyan nyelvi elemekből alakult, amelyek közszóként is szinonim, felcserélhetőségi viszonyban állnak egymással. Az ilyen megnevezések különbözhetnek alapelemükben, mint például a *Gyűrűsiér* és *Gyűrűsikanális*, vagy megkülönböztető elemeikben.

Ebben az esetben még egy bővülési lehetőség is megfigyelhető: az *-i* képző használata: *Gyűrűsi*. Ezek az alakok azonban önállóan csak nagyon ritkán (pl. Keszthely: *Gyertyános*), általában csak más bővítési lehetőséggel együtt fordulnak elő.

A *Gyűrűsiér* azt mutatja, hogy helynév + képző + földrajzi köznév morfológiai szerkezetű kiegészült nevek is léteznek. Ezt a kiegészülés alaptípusának tekinthetjük, melyet Hoffmann képzéses kiegészülésnek nevez. Sőt! Ebben az esetben az *-i* képzős kiegészülés *-s* képzőt tartalmazó névvel történt meg.

Keszthelyi járás

Csaliti-szőlők, Csapáson aluli szőlő dűlő, Csapáson aluli szőlők, Csapáson fölül szőlő dűlő, Csapáson fölül szőlők, Csapáson fölül való szőlő, Csapáson túl való szőlő, Csutori-szőlők, Förtési-szőlő, Füzesi-szőlő, Ká-völgy-szőlőhegy, Kőhát-szőlők, Pap-szőlő, Szőlőhegy, Szőlőkalja, Szőlő-kert alja, Zsidi-hegyi-szőlők, Várvölgy-alsó szőlőhegy

Bővíülhet a név a tulajdonos nevével: *Füzesi-szőlő*, vagy esetleg foglalkozásával: *Pap-szőlő* (de ez lehet családnév is).

A jelzői előtagon kívül megkaphatja a szótó a többes szám jelét is: *szőlők* (*Csaliti-szőlők*).

Névadáskor nagyon sok összetett szó keletkezhet. Az összetétel „főtagja önmagában is földrajzi köznév, mégpedig olyan általános jelentéssel (*föld, hely, kert, út*), hogy ebből adódóan önmagukban nem is fordulnak elő helynévben. A jelzői szerepű előtag azonban a hely funkciójának, növényzetének stb. a kifejezésével oly mértékben megszorítja az általános jelentést, hogy alkalmassá válik a tulajdonnévi szerepre. A névtudat ezeket kétrészes neveknek tekinti” (HOFFMANN i. m. 96.): *Szőlőhegy* ’olyan hegy, ahol szőlő terem’.

Egy dolgot szeretnék még hozzáfűzni az összetett szavak kérdéséhez. Előfordulhat, hogy a helynév belső tagolása elhomályosul. A növénynév+*aszó*-ból

(‘száraz völgy’) egy csonkább alak jön létre: *Árpásszó, Eperjesszó, Kölesszó* (Eger).

Nemcsak kéttagú lehet a helyet meghatározó név, hanem akár 3-4 tagú is, pl. *Csapáson aluli szőlők*. A *Csapáson aluli szőlők* és a *Csapáson felüli szőlők* esetében az egyik megkülönböztető elem cserélődik a helyviszonynak megfelelően. Ezekben a nevekben a *szőlő* a névutóból képzett melléknév mellett kapott még egy bővítményt, egy helyhatározó-ragos köznevet. Sőt! Ezt még tovább lehet bővíteni egy köznévvvel: *Csapáson aluli szőlő dűlő*. Igaz, hogy itt már a *szőlő* nem fontos, csak ahhoz viszonyították a hely fekvését.

Bővíthet még melléknévi igenévvvel a szerkezet, de ez ritkább forma: *Csapáson fölül való szőlő*. Ez a képzés egy és ugyanazon területet jelöli a *Csapáson fölüli szőlők*-kel.

Egri járás

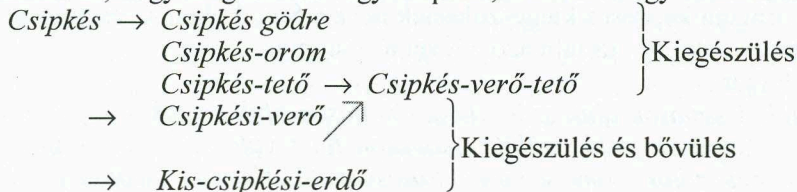
Csipkés, Csipkés gödre, Csipkési-verő, Csipkési-rom, Csipkés-tető, Csipkés-verő-tető, Kis-csipkési-erdő

Itt is megfigyelhetjük az -s képzős megoldást, majd a név kap további -i képzőt: *Csipkés* ⇒ *Csipkési*.

A *Csipkési, Csipkés* név kiegészül a *gödör, rom, tető, verő* szavakkal, melyek a hely fajtáját jelölik meg. A *Csipkési-verő*-ről redukcióval lemarad az -i vagy rá sem kerül, majd bővíti még a *tető* szóval, így két helyjelölő szóval egészül ki a név (*verő*: a domboldal déli lejtője).

Megfigyelhetjük a terület nagyságára utaló jelzőt a *Kis-csipkési-erdő*-ben.

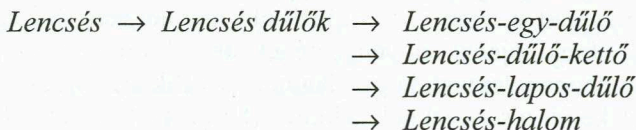
Ha a fejlődési folyamatot ábrázolnánk, ilyen ábrát kapnánk (bár nem mindig dönthető el, hogy kiegészülés vagy ellipszis, redukció vagy bővülés történt):

Jászberényi járás

Lencsés, Lencsés-dűlők, Lencsés-dűlő kettő, Lencsés-egy-dűlő, Lencsés-halom, Lencsés-lapos-dűlő

Itt fordul elő először, hogy számozzák a területeket, és itt a leggyakoribb is. A többi járásban csak néha-néha lehet vele találkozni. A *Lencsés* volt a kiindulópont, ebből fejlődhetett ki a többi helynév:

Egy területnek így egyszerre több neve is lett. A dűlők számozása kétféleképpen történt ebben a községben: az egyik esetben a *dűlő* elé, a másikban utána került a számozás. (Általában a számozás nem a végére kerül.)

A *Lencsés-lapos-dűlő* szerkezetben a külső forma meghatározása is megtörténik: *lapos*. (Megjegyzendő: a szó itt már főnevesült, földrajzi közszóvá vált - 'olyan hely, ahol főleg tavaszi olvadáskor összegyűlik a víz'.) Ez a forma természetesen más is lehet: *hegyes, kerek* stb.

A *Lencsés-halom* vagy *dűlő* esetében kiegészülésről beszélhetünk, mert „egy meglévő helynevet osztályjelölő szerepű földrajzi köznévvvel toldanak meg. [...] kiegészüléssel mindig olyan kétrészes név keletkezik, amelyben a névrészek funkciója a megnevezés és a hely fajtájának a megjelölése” (HOFFMANN i. m. 131).

Makó környéke

Biberés, Biberésere, Biberésfokja, Biberéshát, Biberésirét, Bibe-réssíkja, Biberésszéle, Kis-Biberéshát, Nagybiberéshát, Vékony-biberéserei

Elkülöníthető a terület nagyság alapján is, ahogyan Lellén tették: *Kis-Biberéshát, Nagybiberéshát*, így kifejezik a jelzett dolog külső tulajdonságát, azaz méretét. „A földrajzi nevek megkülönböztető jelzői nem is mindig a névazonosság felszámolását szolgálják, hanem sokszor egy-egy földrajzi egység differenciálódását” (J. SOLTÉSZ KATALIN, A tulajdonnév funkciója és jelentése. Bp., 1979. 84). A két különböző méretű *hát* ugyanannak a területnek a kisebb és nagyobb darabja.

Baktalórántházi járás

Jármly-szőlő, Ócska-szőlő, Petró Pál-szőlőtelep, Régi-szőlő, Szőlőskert, Szőlőkert, Új-szőlő, Vityi-tagosi-szőlő

Megkülönböztető elemként használják a szőlők keletkezési idejét a név megalakításához: *Új-szőlő, Régi-szőlő*.

Ugyanazt a területet jelöli két összetett szó: *Szőlőkert* és az -s képzővel ellátott változata is: *Szőlőskert*.

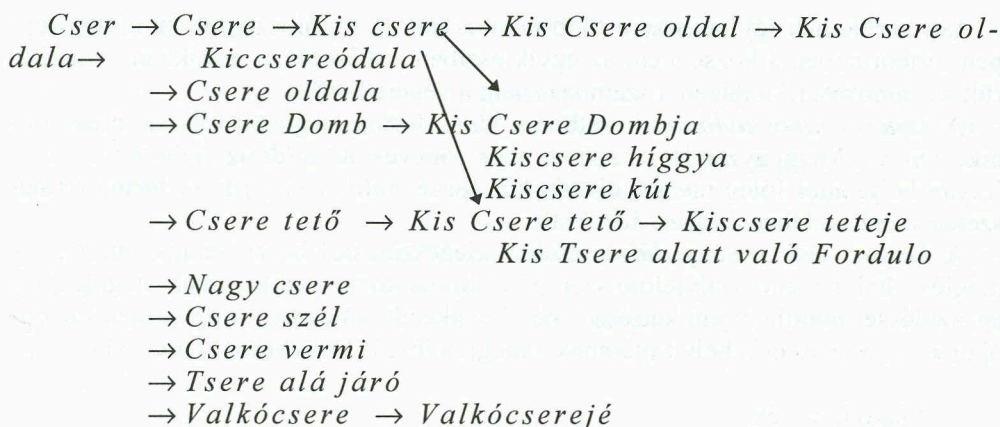
Megjelölheti a bővítés a terület minőségét, állapotát is: *Ócska-szőlő* (de az is lehet, hogy itt a korára utal).

Megtudhatjuk a névből a tulajdonost is, hiszen a birtokos névvel alakult változatok is létrejöhetnek, akár jelölt a birtokos szerkezet, akár nem: *Jármly-szőlő, Petró Pál-szőlőtelep*.

Kalotaszeg

Csere oldala, Cser szél, Csertető, Csere vermi, Tsere alá járó, Valkócsere, Valkócserejé, Csere, Csere Domb, Kiccseródala, Kiccsero teteje, Kis Csere, Kis Csere Dombja, Kiscsere híggya, Kis Csere kút, Kis Csere oldal, Kis Csere oldala, Kis Csere tető, Kis Tsere alatt való Forduló, Cser, Nagy csere

Talán az egyik leggazdagabb családosulás a kalotadamosi. Az eddigi családosulásoknál nem nagyon lehetett volna felrajzolni a teljes fejlődésről ábrát (tehát a töszótól kezdve a ragozott, képzett, jelezett stb. alakokig), mert nincs minden lehetőségre példa. Itt sem lehet minden fokozatot pontosan végigkövetni, de azért megalkotható valamiféle fejlődési ábra:

Megfigyelhető, hogy a nevek egy része bővüléssel keletkezett. „A helynév-elemnek egy új névelemmel való megtoldását bővülésnek nevezzük. A bővülés tehát éppúgy a névtest terjedelmének növekedésével jár együtt, mint a kiegészülés, de bővüléskor nem névrésznek, hanem csupán névelemnek a névbe kerülése történik meg” (HOFFMANN i. m. 135) Ilyenkor a funkció nem változik, csak az alaki szerkezet.

Inczeffi említi, hogy a birtokos személyrag (azaz: személyjel) hozzájárulhat az eredetileg ragtalan alapelemhez. Így lesz a *Cser*-ből *Csere*. (A csere magyar fejlemény, de keletkezésének módja vitatott. Lehetséges, hogy a cser fanév kicsinyítő képzős származéka vagy birtokos személyjeles alak.) De mi történik, ha pont fordított folyamat következik be? Tehát a *Csere* volt az eredeti alak, de a birtokos személyrag eltűnt a névből (bár ezt nem tartom valószínűnek). Ilyenkor redukció áll fenn. HOFFMANN redukciónak nevezi azokat a „helynévszerkezeti változásokat, amelyek során egy vagy több — nem névrészi szerepű — névelem kiesik a helynévből. [...] A névelemváltozás főleg lexéma eltűnését jelenti (lexikálisan összetett névrészben), de kötött morféma (képző, rag) is kieshet a névből” (HOFFMANN i. m. 128). Valószínű, hogy nem az egyik alakból alakult ki a másik, hanem párhuzamosan alkotott morfematikai képződményről van szó, mert általában toldalékmorfémák nem szoktak kiesni.

INCZEFFI szerint mindig a „jelölt összetétel a régebbi, és emellé keletkezett a tagok szorosabbá zárulása által a jelöletlen összetétel. A fejlődés természetes menetének következményeként a jelölt összetételek esnek ki.” (INCZEFFI i. m. 57). Ezt cáfolja HOFFMANN: „Ha a birtokos szerkezet nyelvi fejlődését vizsgáljuk, akkor a jelöletlenség ősi formájától az egyre differenciáltabb jelöltségig rajzolhatjuk meg a változás útját. Helyneveink körében a jelöletlenséget és a jelöltséget egyaránt megtalálhatjuk a legelső írott forrásoktól napjaink névrendszeréig. [...] a változást nem tarthatjuk egyirányúnak, ahogyan azt INCZEFFI tette, hanem a jelöletlenség → jelöltség fejlődést is figyelembe kell vennünk. A kétirányú változás (jelölt birtokos jelzős szerkezet ⇔ jelöletlen birtokos jelzős szerkezet) feltételezése megnehezíti a dolgunkat” (HOFFMANN i. m. 130). Így a *Cser*–*Csere* és az *oldal*–*oldala* esetében

sem lehet eldönteni, hogy melyik volt az eredeti. (Az ábrázolásokban a jelöletlen alakokat tekintettem korábbiak.)

A nevek bővülése mellett még megfigyelhető a kiegészülés, hiszen a *Cseré*-hez hozzájárul a *domb*, a *tető*, az *oldal*, a *szél*, a *verem*, stb.

Szinonimák egész sorát találhatjuk meg a felsorolt nevekben is, éppen a birtokos személyjelezés miatt: *Kis Csere oldal* – *Kis Csere oldala* – *Kiccseódal*; *Csere-tető* – *Kis Csere tető* – *Kiscsere teteje*.

Nyárádmente

Pusztaszöllő, *Szöllőaja*, *Szöllő*, *Szöllőmege*, *Szöllőrejárórét*, *Szöllőre-járó*

Megtalálhatjuk itt is a már ismertetett bővülési lehetőségeket: az állapotra utalást: *Pusztaszöllő*, a névutóval a helyhez való viszonyítást: *Szöllőmege*, a kiegészülést, majd ennek birtokos személyjellel való ellátását: *Szöllőaja*; az egyszerű tőszót: *Szöllő*; majd a név külső helyviszonyára utaló határozóragot: *Szöllőre*, bár ez kiegészül a hely fajtájának megjelölésével, a *rét* és a *járó* főnevekkel (alaptaggá válik, hasonló módon, mint a *dűlő*, *hágó*, mert az alaptag nélküli alak kezd megszilárdulni, utótag lesz belőle, és szófajilag módosulhat, de nem mindig dönthető el, hogy megtörtént-e a módosulás vagy nem), amely kifejezi, hogy odavezető útról van szó. Előfordulhat az is, hogy *Szöllőrejárórét* volt az eredeti alak és *Szöllőrejáró* lesz belőle. Ilyenkor ellipszisről beszélhetünk: „a helynévből egy funkcionális-szemantikai egység, azaz az egyik névrész eltűnik: a kétrészes helynév egyrészessé alakul. (E jellegzetessége alapján a folyamatot akár a névrészelhagyás terminussal is jelölhetjük)” (HOFFMANN i. m. 123). Általában azok a részek maradnak el, amelyek általános helyfajtákat jelölnek meg. HOFFMANN szerint „nehéz megítélni, hogy az *Érrejáró*, *Gyeprejáró* elliptikus nevek-e, vagy pedig keletkezésükkor a *járó* mint földrajzi köznév önálló névrészként szerepelt” (HOFFMANN i. m. 126) a névben.

Összehasonlítva a különböző területek családosulásait, megállapítható, hogy főleg a hegyvidéki területeken változatos a helynévképzés. Szinte minden lehetőséget felhasználnak egy-egy név megalkotásához: a szótőtől akár a három, négy tagból álló szerkezetekig minden megfigyelhető. A képzők, jelek, ragok, névutós szerkezetek, szintagmatikus szerkezetek sorából jönnek létre a helynevek. Sokszor megfigyelhető az a jelenség, hogy az adott terület nevében szerepel egy-egy növény neve, de ott nem termelik vagy nem él az a növény. Ez azért van, mert itt már nem a növény a fontos, hanem az eredetileg növénynévvel jelölt területhez viszonyítják a hely fekvését.

Természetesen nemcsak bővüléssel, kiegészüléssel jöhetnek létre nevek, hanem fordított folyamatokkal is, redukcióval és ellipszissel.

Végül megállapíthatjuk, hogy egy-egy családosuláshoz, egy-egy név differenciálódásához igen bőséges lehetőség áll a névadók rendelkezésére.

ZÁNTHÓ EDINA